

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՀԱՄՈՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ,
ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ
1920–1930–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԻԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
206**

**ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
206**

ԵՐԵՎԱՆ – 2020

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Խ 282

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր **Կ.Հ. Խաչատրյան**

Խաչատրյան Կ.Հ., Սուքիասյան Հ.Կ., Բաղալյան Գ.Մ.

Խ 282 Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930–ական թվականներին / Կ.Հ. Խաչատրյան, Հ.Կ. Սուքիասյան, Գ.Մ. Բաղալյան.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020.– 187 էջ + 1 ներդիր և 2 քարտեզ:

Ուսումնասիրության մեջ հարուստ փաստական հիմքի վրա լուսաբանվում է 1920–1930–ական թվականներին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքների հիմնահանդիսը:

Աշխատանքը պարկերացում է տալիս Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության սահմանների ձևավորման ընթացքի վերաբերյալ: Այն հավասարապես կարևոր և արդիական նշանակություն ունի ինչպես պարմագիտական, այնպես էլ քաղաքագիտական տեսանկյունից:

Գիրքը հասցեագրված է պարմարաններին, դիվանագետներին, քաղաքագետներին, ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-860-96-1

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020

© Հեղինակներ, 2020

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1920–1922 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի տարածքը և քեմալական Թուրքիայի, Խորհրդային Ադրբեջանի ու Խորհրդային Վրաստանի հետ նրա սահմանները ձևավորվեցին մի քանի փուլերով. 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով, 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի խորհրդաթուրքական ոչ օրինական պայմանագրերով, խորհրդային կենտրոնական և հանրապետական կուսակցական մարմինների առանձին որոշումներով: Արդյունքում, եթե դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով ՀՍԽՀ տարածքը պետք է կազմեր ավելի քան 43.000 քառ. կմ, ապա արդեն 1921 թ. վերջին – 1922 թ. սկզբին այն տատանվում էր 32.000–33.000 քառ. կմ-ի սահմաններում՝ կրճատվելով ավելի քան 1/4-ով:

ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների որոշման հարցում բուլղարիկյան Ռուսաստանը չպաշտպանեց Խորհրդային Հայաստանի և հայության շահերը: Հայկական տարածքների զգալի մասն ապօրինաբար հանձնվեցին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին:

Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված տարածքային կորուստները շարունակվեցին նաև Անդրդաշնության օրոք: Խորհրդային Հայաստանը տարածքային կորուստներ ունեցավ ինչպես ՀՍԽՀ-ԱՍԽՀ սահմանի հյուսիսարևելյան, արևելյան և հարավարևելյան հատվածներում, այնպես էլ, մասամբ, ՀՍԽՀ-

ՎՍԽՀ սահմանի Լոռու հատվածում՝ ի վերջո պարփակվելով խիստ խոցելի սահմաններում՝ ընդամենը 29742,59 քառ. կմ տարածության վրա:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշման տրամաբանությամբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության տարածքը պետք է կազմեր շուրջ 8.000 քառ. կմ: Սակայն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը 1923–1924 թթ. կազմավորվեց միայն Լեռնային Ղարաբաղի մի մասում՝ մոտ 5.000 քառ. կմ տարածքով: Հետագա տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ԼՂԻՄ-ից շարունակաբար անջատեցին շուրջ 600 քառ. կմ ևս՝ մարզին թողնելով ընդամենը 4.400 քառ. կմ տարածք: Ավելին, ինքնավար մարզը «Լաչինի միջանցքով» արհեստականորեն մեկուսացվեց Խորհրդային Հայաստանից:

Այսպիսով, 1920–1930-ական թվականներին կրած տարածքային-սահմանային կորուստների արդյունքում ԼՂԻՄ-ը, Խորհրդային Հայաստանը և այսօր նրա իրավահաջորդը հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեցին ռազմավարական տեսակետից աննպաստ պայմաններում: Եվ միայն Արցախյան ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի հերոսական հաղթանակների շնորհիվ է, որ ազատագրվեցին Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքների զգալի մասը: Դրանք այսօր կազմում են Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետության անբաժան և սահմանադրորեն ամրագրված մասերը:

РЕЗЮМЕ

В исследовании на основе многогранного изучения архивных документов и материалов, научно-исторической литературы представлены территориальные потери Советской Армении и НКАО. Впервые в армянской историографии системно представлена политика коммунистической партии и советских государственных органов в деле формирования границ в 1920–1930-ых годах, включая процесс насильственной аннексии исконно армянских территорий к кемалистской Турции и Советскому Азербайджану.

В результате исследования выяснилось, что по российско-армянскому Ереванскому соглашению от 2-го декабря 1920 г. Советская Россия признала за Советской Арменией территории общей площадью свыше 43.000 кв. км. Однако в дальнейшем позиция Советской России в вопросе формирования границ Советской Армении изменилась. Несмотря на некоторые дипломатические усилия властей Советской Армении добиться справедливого решения вопроса ее границ, по Московскому и Карсскому советско-турецким договорам 1921 г. большевиками были незаконно уступлены Турции армянские территории Карса и Ардагана, Сурмалинский (Сурб Мари) уезд (со священной для армян горой Арарат-Масис); под протекторат Советского Азербайджана был передан Нахичеванский уезд, а 5 июля 1921 г. большевика-

ми к Советскому Азербайджану был незаконно передан Нагорный Карабах.

В результате, в конце 1921 – начале 1922 гг. территория Советской Армении колебалась в пределах 32.000–33.000 кв. км. По сравнению с соглашением от 2-го декабря 1920 г., территориальные потери республики составили свыше 10.000–11.000 кв. км.

После образования в марте 1922 г. Закавказской Федерации в числе существующих между Советской Арменией, Советским Азербайджаном и Советской Грузией проблемных вопросов приоритетными стали территориально-приграничные вопросы. В связи с принципиальными разногласиями сторон, споры продолжались вплоть до ликвидации Закавказской Федерации в 1936 г.

Особенно трудным был процесс территориального разграничения между Советской Арменией и Советским Азербайджаном. Споры в основном были связаны с приграничными районами Шиних-Айрумского участка границы, территорий Алагеларских озерков, 21 деревень Капанского и 3 деревень Мегрийского районов Армянской ССР. Изучение архивных документов и материалов ясно свидетельствует, что вопрос оспариваемых участков был решен в ущерб интересам армянской стороны. В итоге армянская государственность оказалась в уязвимых границах, а её территория составила всего лишь 29742,59 кв. км.

До середины 1921 г. Нагорный Карабах являлся самостоятельной армянской административно-территориальной единицей, по сути – суверенным государственным образованием, и

никогда не находился в составе искусственно созданного государства «Азербайджан».

В начале июля 1921 г. по решению Кавказского бюро ЦК РКП(б) весь Нагорный Карабах в качестве автономной области был незаконно передан Советскому Азербайджану. Власти последнего, однако, не спешили с выделением Нагорного Карабаха в областную автономию. Лишь под жестким политическим давлением руководства Советской Армении и Советской Закавказской Федерации (в частности А. Мясникяна) Азербайджан в 7 июля 1923 г. наконец то декларировал об образовании Автономной области Нагорного Карабаха (АОНК), переименованной по новой Советской Конституции 1937 г. – Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО). Однако, в нарушение вышеуказанного решения Кавбюро, автономная область была выделена только из части Нагорного Карабаха, на остальной же ее территории были искусственно образованы новые «азербайджанские» уезды и районы – Курдистанский, Гянджинский (арм. Гандзак), Кельбаджарский (арм. Карвачар), Джебраильский (арм. Джракн), Лачинский (арм. Бердзор) и др. Таким образом, от всей территории Нагорного Карабаха, которая составляла около 8.000 кв. км., азербайджанскими властями только в 1923–1924 гг. было отрезано около 3.000 кв. км. На этом, однако, территориальные потери не закончились. По Конституции (Положению) АОНК 1924 г., в которой были обозначены и входящие в ее территорию города и селения, общая площадь области составляла до 5.000 кв. км. Однако в последующие годы азербайджанскими властями от автономной области периодически были отрезаны в

пользу соседних районов еще около 600 кв. км территорий с преобладающим армянским населением. В результате этого – в конце 1930-ых годов территория НКАО составила всего 4.400 кв. км. Более того – автономная область была искусственно отрезана от Советской Армении, с которой имела хоть и маленькую (ок. 6–8 км.), но общую границу.

Результатом территориальных потерь стало то, что НКАО, Советская Армения и ее правопреемница – Третья Республика Армения, оказались в стратегически неблагоприятных условиях. И только благодаря героическим победам армян в Арцахской освободительной войне стало возможным освобождение незаконно отошедших к Советскому Азербайджану некоторой части армянских территорий, которые ныне составляют неотъемлимую часть Республики Арцах (Нагорный Карабах).

SUMMARY

In the book, on the basis of the many-sided research of archival documents and materials, scientific and historical literature are presented the territorial losses of both Soviet Armenia and NKAR. For the first time in the Armenian historiography it is system presented the policy of the Communist Party and Soviet governmental bodies in formation of the borders in 1920–1930's, including the process of forcible annexation of native Armenian lands to Turkey and Soviet Azerbaijan.

As a result of the research, it has been revealed that according to the Russian-Armenian Erevan Treaty of December 2, 1920 Soviet Russia recognized Soviet Armenia within the territory constituting more than 43.000 km². But afterwards, the position of Soviet Russia in the question of the formation of the borders of Soviet Armenia changed. In spite of some diplomatic efforts of the authorities of Soviet Armenia to achieve a just decision relating to the question of its border, the Bolsheviks illegally (by the Moscow and Kars Soviet-Turkish treaties of 1921) ceded to Turkey Armenian territories of Kars and Ardahan, the district of Surmalu (Surb Mari) (with Holy for Armenians Mountain Ararat-Masis); the district of Nakhijevan was unlawfully put under the protectorate of Soviet Azerbaijan and on July 5, 1921 Nagorno-Karabakh was illegally annexed to the latter. As a result, at the end of 1921 – the beginning 1922 the territory of

Soviet Armenia varied in the range of 32.000–33.000 km². Territorial losses of Soviet Armenia, compared with the agreement of December 2, 1920 constituted more than 10.000–11.000 km².

On March 1922, after the formation of the Transcaucasian Federation among the questions between Soviet Armenia, Soviet Azerbaijan and Soviet Georgia the territorial-border issues were the most problematic. Due to the principal disagreements these disputes continued to the dissolution of the Federation in 1936.

The most difficult was the process of the territorial demarcation between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan. The key disputes were concerning the frontier regions the Shinigh-Ayrum section of the border, the area of Alagyolar lakes, 21 villages of Kapan and 3 villages of Meghri. The study of the archival documents obviously show that the question of the disputed territories was decided to the detriment of the interests of the Armenian side. As a result, the Armenian statehood appeared to be limited within vulnerable borders on the territory of only 29742.59 km².

Until the mid of 1921 Nagorno-Karabakh was an Armenian separate administrative territorial unit, in fact a sovereign state formation; it had never been a member of the newly formed artificial “Azerbaijan” state. On July 5, 1921, by the decision of the Caucasian Bureau of the CC RCP (B) all the Nagorno-Karabakh (as an autonomous region) was illegally handed over to Soviet Azerbaijan. The authorities of the latter, however, did not hurry with the release of Nagorno-Karabakh as a regional autonomy. Only under severe political pressure of the Soviet leadership of Armenia and the Soviet Transcaucasian Federation (in particular A.

Myasnikyan) Soviet Azerbaijan in the beginning of July 1923 finally declared the formation of the Autonomous Oblast of Nagorno Karabakh (AONK) which, according to the new Soviet Constitution of 1937, was renamed Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR). However, in violation of the above-mentioned decision of the Caucasian Bureau, the autonomous region has been allocated only from the part of Nagorno Karabakh the rest of its territory artificially formed «Azerbaijani» districts - Kurdistan, Gyandja (Arm. Gandzak), Kelbajar (Arm. Karvachar), Jabrayil (Arm. Jrakn), Lachin (Arm. Berdzor) and others. Thus, from the entire territory of Mountainous Artsakh (Nagorno Karabakh), which was about 8.000 square km., in 1923–1924 Azerbaijani authorities cut about 3.000 square km. In this case, however, the territorial losses were not over. According to the Constitution (the Regulations) of AONK of 1924, where were mentioned also towns and villages included in its territory, the total area was up to 5.000 square km. However, in subsequent years, the Azerbaijani authorities periodically cut off from it about 600 square km territory with a predominantly Armenian population which was incorporated to neighboring areas. As a result – at the end of the 1930s the territory of Nagorno-Karabakh was only 4.400 square km. Moreover, the NKAR was artificially cut off from Soviet Armenia with which it had had though small (about 6–8 km.) but a common border.

Thus, as a result of the territorial losses in the 1920–1930s NKAR, Soviet Armenia and later its legal successor the Third Republic of Armenia appeared from the strategic perspective in unfavorable conditions. Due to the heroic victory of the Armenians

in the Artsakh Liberation War has been liberated a considerable part of the Armenian territories annexed to Azerbaijan during the Soviet period. They constitute inseparable part of the Artsakh Republic (Nagorno Karabakh).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ (1920–1922 ԹԹ.)	9
1.1. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը	9
1.2. ՀՍԽՀ տարածքն ըստ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի	30
1.3. 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով քեմալա- կան Թուրքիային ու խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայ- կական տարածքները	43
1.4. Խորհրդային Ադրբեջանի ոտնձգությունները հայկական տարածքների նկատմամբ	56
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ	75
2.1. Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծումը	75
2.2. Հայ-ադրբեջանական տարածքային-սահմանային խնդիրները	85
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԼՂԻՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ	131

3.1. Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Խորհրդային Ադրբեջանին	131
3.2. ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները	141
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	166
РЕЗЮМЕ	168
SUMMARY	172
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	176

*Կարեն Համլետի Խաչատրյան, Համո Կարենի Սուքիասյան,
Գեղամ Միհրանի Բադալյան*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՒՆԱԿՑՈՒՄԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

*Карен Гамлетович Хачатрян, Амо Каренович Сукиасян,
Гегам Мигранович Бадалян*

**АННЕКСИЯ АРМЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЙ ТУРЦИИ И
СОВЕТСКОМУ АЗЕРБАЙДЖАНУ В 1920-1930-ЫХ ГОДАХ**

*Karen H. Khachatryan, Hamo K. Sukiasyan,
Gegham M. Badalyan*

**ANNEXATION OF ARMENIAN TERRITORIES TO TURKEY AND
SOVIET AZERBAIJAN IN THE 1920–1930S**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>